

АРХІВОЗНАВСТВО

МАТЯШ І.Б.

ДО ПИТАННЯ ПРО ПЕРІОДИЗАЦІЮ УКРАЇНСЬКОГО АРХІВОЗНАВСТВА

Розглядається питання періодизації української архівної науки, аналізуються процес становлення та особливості її розвитку на кожному конкретному етапі.

Періодизація належить до важливих теоретичних питань історичних досліджень як ефективний метод аналізу й упорядкування матеріалу. Ця методологічна процедура уможливує вивчення співвідношення розвитку історичного процесу в цілому і окремих його аспектів. Відтак встановлення періодизації українського архівознавства украй необхідне для з'ясування місця і ролі української архівної науки у світовому масштабі, загальних та специфічних особливостей її розвитку. Конституювання архівознавства (архівної науки, науки про архіви) як наукової галузі знань та навчальної дисципліни на теренах Європи узвичаєно пов'язують з кінцем ХІХ - початком ХХ ст. Дещо пізніше формування архівної науки починається на українських теренах. З огляду на притаманну науці кумулятивність - рису, пов'язану з узагальненням основних досягнень на кожному історичному етапі, що забезпечує функціонування науки як особливого виду "соціальної пам'яті людства", яка теоретично кристалізує досвід пізнання дійсності й усвідомлення її законів, у дисциплінарній історії вітчизняної архівної науки можна виокремити три періоди (1917-1938 - "золота доба", змінена добою ідеологізації; 1939-1990 - "доба централізації і обмежень"; 1991-2006 - "відродження національних традицій"), що мають свою специфіку і різну результативність.

Підґрунтя розвитку українського архівознавства було закладено діяльністю губернських учених архівних комісій (Таврійської, Чернігівської, Полтавської, Катеринославської) щодо збирання, упорядкування і публікації архівних документів, з якою тісно пов'язані імена корифеїв історичної науки: М.Владимирського-Буданова, М.Іванишева, В.Іконникова, І.Каманіна, О.Левицького, Я.Новицького, Д.Яворницького та інш. Могутній імпульс розвитку архівознавчої думки, спрямування її в реформаторське русло дали ХІ та ХІІ Археологічні з'їзди в Києві (1899) та Харкові (1902). Широко обговорювана на з'їздах ідея архівної реформи стимулювала розроблення проекту Археологічного інституту в Києві - багатопрофільного навчального закладу для підготовки археологів, мистецтвознавців, бібліотекарів, архівістів. Йшлося про широкий культурологічний підхід до підготовки спеціалістів, спроможних описати, зберегти й інкорпорувати національну культурну спадщину в інформаційні ресурси світового масштабу.

Періодом конституювання українського архівознавства як науки є 1917-1938 рр., коли було розроблено концепції та моделі організації архівної справи, теоретико-методичні засади архівних технологій (обліку, описування, зберігання архівних документів та використання інформації, що міститься в них), започатковано науково-інформаційну діяльність, закладено основи національної школи архівістики, розроблено понятійний апарат, здійснено спроби створення перших науково-дослідних і навчальних закладів та заснування фахових журналів, розпочато співпрацю

Матяш Ірина Борисівна - доктор історичних наук, професор, директор Українського науково-дослідного інституту архівної справи та документознавства

з зарубіжними фахівцями. З огляду на високу результативність цей період можна вважати “золотою добою” української архівної науки, однак нерівномірність її поступу та специфіка, пов’язана з суспільним розвитком, зумовлює виокремлення в межах окресленого періоду трьох етапів.

Для *першого етапу* (вересень 1917 р. - грудень 1922 р.) характерне усвідомлення архівної справи важливою ланкою культурного будівництва, розуміння значення архівів як скарбниці історичної пам’яті, однієї з гарантій духовного поступу нації, чинника державотворення. Цей етап справді набув значення “золотої доби” в українському архівознавстві. Розроблення теоретичних питань архівістики розпочали перші органи державного управління у галузі архівної справи - Бібліотечно-архівний відділ МНО УНР (вересень 1917 р. - квітень 1918 р.), Архівно-бібліотечний відділ МНО Української держави (квітень-грудень 1918 р. - січень 1919 р.) та УНР доби Директорії, а також Архівна комісія Кам’янець-Подільського державного університету (липень-листопад 1919 р.). Поряд із суто практичною діяльністю - “рятуванням архівної спадщини” в складних умовах Української революції невеликими колективами на чолі з О.Грушевським, В.Модзалевським, П.Клименком розроблявся проект архівної реформи, спрямований на створення Національного архіву, розширення доступу до архівної інформації, видання спеціального археографічного часопису, заснування бібліографічної та археографічної комісій з гуртками при них, укладання реєстру документів українського походження в російських архівах. Головна мета такої роботи полягала в налагодженні діяльності у площині “архіви-наука-суспільство”, створення умов для неупередженого використання архівної інформації задля забезпечення наукових, соціальних та інших потреб суспільства, створення повноцінної джерельної бази української науки. З цією метою встановлювалися зв’язки з науковими установами та громадськими організаціями, з допомогою соціологічних методів (зокрема, анкетування) накопичувалася інформація про стан архівних установ на місцях. У цей час було реалізовано ідею створення на теренах України багатопрофільного архівно-бібліотечно-музейного вищого навчального закладу - засновано Київський археологічний інститут (1918-1924), де архівознавство викладалося як одна з базових дисциплін. Однак ні за доби УЦР, ні Гетьманату, ні Директорії УНР розроблювані плани не знайшли повноцінного втілення, а найяскравішим теоретичним здобутком архівної науки залишилася концепція архівної реформи. Важливою тенденцією розвитку архівної науки на цьому етапі було встановлення “союзу архівів і науки”, коли представники високоосвіченої інтелігенції від функцій користувача архівної інформації переходили до виконання обов’язків співробітників архівних установ, розробляючи теоретичні засади архівознавства, та декларування аполітичності (позапартійності) архівної справи.

Зі створенням у січні 1923 р. Центрального архівного управління (Укрцентрархіву) і підпорядкуванням його ВУЦВК пов’язаний початок *другого етапу* розвитку архівознавства (січень 1923 р. - жовтень 1931 р.). Питання наукового забезпечення розвитку галузі входили до компетенції відділу архівознавства Укрцентрархіву. Історичні, археографічні, хіміко-біологічні дослідження, започатковані відділом під керівництвом В.Веретенникова, В.Барвінського, Р.Шпунта, були орієнтовані на забезпечення практичних потреб архівних установ і створювали передумови для організації науково-дослідної установи. “Практика возможна только тогда, когда она основана на определенном теоретическом фундаменте”, - стверджував В.Веретенников¹. Важливу роль у становленні українського архівознавства відіграв заснований 1925 р. науковий часопис “Архівна справа”.

Першою науково-дослідною установою в галузі архівної справи в Україні став Кабінет архівознавства (з 1932 р. Науково-методологічний кабінет) ЦАУ УСРР (1930-1934), при якому було створено галузеву спеціалізовану науково-довідкову бібліотеку і хімічну лабораторію. Галузева наука мала яскраво виражений “технологічний характер” з практичними пріоритетами. Архівознавчі дослідження, як теоретичні (вироблення понятійного апарату, розроблення наукових принципів класифікації, описування архівних документів, використання архівної інформації, вивчення історії архівної справи і архівних установ, хіміко-біологічні дослідження), так і прикладні (класифікація та описування архівних документів, науково-методичні засади експозиційної діяльності тощо), що викладалися в інструкціях, методичних посібниках, на сторінках архівної періодики, спрямовувалися на задоволення практичних проблем діяльності архівів. Водночас в окремий напрям архівознавчих досліджень виокремилася історія архівів та архівної справи, достатнє матеріальне забезпечення мав розвиток природознавчих досліджень. Підручник В.Романовського з архівознавства з великим історичним розділом був першим не лише в Україні, а й в СРСР.

Наукові дослідження у галузі архівної справи здійснювали також Історично-археографічний кабінет при Волинському окрарху (1930-1931), Київський архівознавчий кабінет при КЦІА (1931), Археографічна комісія при ЦАУ (1928-1931) та її філії в Києві, Одесі. Порівняно з малоефективною діяльністю місцевих наукових осередків інтенсивно працювала архівознавча секція АК ЦАУ УСРР під керівництвом В.Веретенникова, доробок якої склали підручник з архівознавства, концепція видань оглядів фондів тощо. Посібники В.Нікітіна, В.Веретенникова адекватно відображали стан розвитку галузевої науки й засвідчували високий фахово-ресурсний потенціал українського архівознавства. Наукові здобутки Д.Багалія, В.Барвінського, В.Базилевича, В.Веретенникова, О.Водолажченко, М.Гливенка, О.Грушевського, В.Дубровського, В.Куценоса, В.Модзалевського, В.Нікітіна, В.Романовського, І.Шабатіна та інших з плином часу не втратили актуальності.

Істотним чинником поступу архівної науки була багатовекторність взаємозв'язків архівних установ із науковими інституціями, навчальними закладами, громадськими організаціями. Альтернативу державним архівним науковим установам (зокрема, в археографічній діяльності), складали академічні установи (Археографічної комісії ВУАН), наукові товариства.

Характерними рисами *третього етапу* розвитку архівної науки, розпочатого II Всеукраїнським з'їздом архівних робітників (Харків, 29 листопада - 4 грудня 1931 р.) були утвердження режиму одноособової влади, розгортання репресій, запровадження марксистсько-ленінської ідеології. Найяскравіше ідеологізація діяльності архівних установ виявилася у царині використання архівної інформації. Теза про “документи як зброю в класовій боротьбі” активно насаджувалася в теорії архівознавства і в практиці роботи архівів. Тотальна ідеологізація як провідна тенденція цього етапу тісно пов'язувалася з запереченням спадщини попередніх поколінь і суперечила сутності науки як пошуку об'єктивного знання. Розпочата чистками та оголошена на II Всеукраїнському з'їзді архівних робітників боротьба з “буржуазною археографією”, “веретенниківщиною”, “техніцизмом” переросла у війну, що призвела не лише до розгрому кращих кадрів ЦАУ УСРР, а й до замовчування їхніх наукових здобутків або визнання їх політично шкідливими. Моральне та фізичне винищення впродовж 1931-1937 рр. представників “буржуазного архівознавства” за результатами “чисток” і штучних звинувачень, повна ідеологізація архівної справи

на тривалий час загальмували розвиток архівної науки в УСРР. Про тимчасову перемогу ідеологічних канонів у архівознавстві свідчило закриття журналу *“Архів радянської України”* (1934) й остаточне припинення видання української архівної періодики 1938 р. Загалом упродовж 1917-1938 рр. архівна наука в Україні пройшла шлях від розроблення науково обґрунтованої прогностичної моделі організації архівної справи до звинувачень у шкідництві; від формування школи українського архівознавства з центрами у Києві і Харкові, науковими лідерами В.Романовським та В.Веретенниковим, чітко виробленою дослідницькою програмою, орієнтованою на врахування національних особливостей і творче використання зарубіжного досвіду, та освітніми функціями до повного її знищення; від формули *“аполітичності”* до ідеологізації всіх напрямів діяльності архівних установ. При цьому тенденція *“єднання архівів і науки”* поступово змінювалася орієнтацію на зв'язки з громадськістю, зрештою - залежністю від партійних вказівок. Домінанта в діяльності архівів варіювалася від практичної (1-й етап), наукової (2-й етап) до ідеологічної (3-й етап).

З підпорядкуванням 1939 р. архівних установ УРСР до НКВС почався другий період розвитку української архівної науки, який можна охарактеризувати як *“добу централізації і обмежень”*. Глобальна інтеграція архівів у тоталітарну систему, посилення партійно-державної диктатури спричинили стагнацію українського архівознавства, втрату провідних науковців, переорієнтацію археографічної діяльності архівів, котра фактично витіснила архівознавчі дослідження, на використання архівної інформації в оперативних, політичних цілях. Тим самим наукові основи архівознавства підмінялися тенденційно трактованою методикою едиційної археографії, архівна наука витіснялася на периферію історичних досліджень і зводилася до розроблення правил та інструкцій.

Катастрофою (з точки зору невідновних втрат матеріальних, інформаційних і людських ресурсів) у долі українських архівів стала радянсько-німецька війна. Архівознавчі дослідження практично припинилися. Відновлення роботи архівних установ, повернення їхніх фондів з евакуації, розпочалося після звільнення окремих територій України. Нормалізація діяльності архівів потребувала забезпечення їх кваліфікованими спеціалістами, розроблення методик архівних технологій. У 1944 р. центром підготовки кадрів для архівних установ України став Київський державний університет ім.Т.Г.Шевченка. Тут було відкрито кафедру архівознавства (згодом - архівне відділення), куди незабаром переведено архівну аспірантуру при ЦДІА УРСР у м.Київ. 1947 р. почав виходити *“Науково-інформаційний бюлетень АУ УРСР”*², який тривалий час залишався єдиним друкованим органом архівної системи. Одночасно з центральним галузевим друкованим органом видавалися периферійні журнали, на сторінках яких вирішувалися науково-методичні проблеми, тиражувалися науково-методичні документи для забезпечення ними міських та районних архівів. Тим самим було реанімовано архівну періодику. Підпорядкування 1961 р. Архівного управління республіки Раді Міністрів УРСР завершило *“добу НКВС”* в архівістиці й породило сподівання на позитивні зміни в організації його діяльності.

Паростки нових поглядів, що полягали в обережній спробі відзначити спадкоємність в українській архівній науці, з'явилися в статтях І.Бутича, Ф.Шевченка³. До планів видавничої діяльності потрапили документальні видання з історії Запорізької Січі, Кирило-Мефодіївського братства, щоденник відомого українського юриста О.Кістяківського. Поступу архівознавчої думки сприяли започатковані в цей час республіканські конференції з архівознавства та спеціальних історичних дисциплін,

результатом першої з яких стало створення міжвідомчого збірника *“Історичні джерела та їх використання”* (1964). Однак у масштабних наукових проектах (наприклад, у підготовці 26-томної *“Історії міст і сіл Української РСР”*) архіви брали участь насамперед як постачальники унікальної інформації. Певну загрозу розвитку архівної науки в Україні становила жорстка централізація наукових досліджень, які зосередилися у створеному 1966 р. Всеросійському науково-дослідному інституті документознавства та архівної справи.

1970-і роки відзначені посиленням диктату в тематиці і формах використання архівної інформації. Нагляд за діяльністю архівних установ із боку партійно-бюрократичного апарата не сприяв формуванню творчої атмосфери в галузі. Партійним керівництвом архівознавство розумілося як другорядна вузькоспецифічна дисципліна. Спроби створення у 1970-х рр. філії ВНДІДАС у Києві не мали успіху. Найпомітнішою архівознавчою працею цих років була монографія О.Мітюкова⁴, в якій вперше у вітчизняній історіографії узагальнювалися фактичні відомості про розвиток архівістики 1917-1973 рр. Водночас було зроблено спробу побачити ширші ідеї архівістики через творчість конкретної людини у працях О.Коваленка⁵, який відновив біографічні дослідження в архівознавстві. Однак поодинокі праці не свідчили про активізацію архівознавчих досліджень. До кінця 1980-х рр. розвитку набув лише біографічний напрямок: праця В.Кравченка⁶, присвячена діяльності Д.Багалія, містила огляд внеску академіка в українську архівістику, сприяла реконструкції її загальної картини.

Повернення до традицій *“золотої доби”* українського архівознавства розпочалося з відродженням державної незалежності України, з яким пов’язано початок третього періоду з притаманними йому суспільно-політичними та соціокультурними закономірностями функціонування. Глобальні зміни в парадигмі наукового знання на межі ХХ і ХХІ ст., формування інформаційного суспільства істотно вплинули на стан архівознавства, зумовили коригування його інтелектуального інструментарію, розширення та зміни характеру зв’язків з іншими науками, опанування результатів, отриманих цими науками й міждисциплінарного синтезу знання.

Звернення до замовчуваного за радянської доби позитивного досвіду української архівістики, спроби його критичного аналізу й об’єктивної оцінки склали визначальну рису розвитку української архівної науки цього періоду. Водночас апробувалися нові погляди і залучалися до наукового обігу нові поняття; відбувалося філософське осмислення нових явищ у суспільному розвитку та історичному знанні, дедалі більшу увагу дослідників привертало відчутне протиріччя між *“технологічним”* архівознавством і новітньою філософською парадигмою єдності гуманітарного та природничого знання. Поступ архівознавства прямо залежав від визначення пріоритетних напрямів досліджень, оновлення термінологічного інструментарію, розроблення історіографії архівознавства, створення спеціальних наукових закладів. Важливість заснування таких інституцій посилювалася завданням трансформування наукової системи України зі складової частини союзної в самостійну. В умовах переосмислення методологічних засад суспільних наук, початку інтеграції у світове наукове товариство відкривалася реальна можливість надати повноцінності напівзнищеним і стовідсотково заангажованим за радянської доби маргінальним дисциплінам, зокрема архівознавству, археографії, джерелознавству, документознавству.

Упродовж першої половини 1990-х рр. було створено профільні наукові установи як у академічному секторі, так і в галузевому - в системі Головного архівного управління при Кабінеті Міністрів України (з 2000 р. - Державного комітету архівів

України). На базі відновленої 1987 р. Археографічної комісії УРСР у липні 1990 р. розпочав діяльність Інститут української археографії (з 1995 р. - Інститут української археографії та джерелознавства імені М.С.Грушевського НАН України), завдання якого полягали у цілеспрямованому виявленні, науковому опрацюванні та публікації історичних джерел, виданні творчої спадщини українських учених і громадсько-політичних діячів, розробленні питань історії та теорії археографії. У вересні 1992 р. було створено Інститут рукопису (на базі відділу рукописів) та Інститут архівознавства (на базі відділу архівних фондів) ЦНБ ім. В.І.Вернадського АН України (з 1996 р. - Національна бібліотека України ім. В.І.Вернадського). На обидві наукові установи, крім розвитку досліджень у галузі науково-дослідної, науково-методичної і науково-інформаційної роботи з рукописними та архівними фондами, покладалися функції центрів зберігання писемних джерел та рукописних книг, архівних колекцій, Архівного фонду НАН України. У травні 1994 р. архівна система України вперше через 60 років після закриття Кабінету архівознавства Укрцентрархіву та невдалих спроб відкриття подібної установи за радянської доби отримала галузеву наукову інституцію - Український науково-дослідний інститут архівної справи та документознавства, покликану забезпечити архіви теоретико-методичною базою для здійснення їхніх основних функцій та відродити українське архівознавство. Результативність наукових досліджень певною мірою залежала від об'єднання зусиль академічних і галузевих наукових установ у розробленні спільних проєктів, посиленні міждисциплінарних зв'язків спеціальних історичних дисциплін, встановлення втрачених контактів із зарубіжними науковими й навчальними закладами та товариствами.

За новітньої доби в українському архівознавстві викристалізувалося кілька напрямів досліджень: історико-архівознавчі, зумовлені їх аксіологічним та когнітивним значенням, активним впливом на формування історичної пам'яті, необхідністю здійснення об'єктивного генетичного аналізу здобутків архівної науки з метою осмислення її теоретичних засад у сучасних умовах та інтеграції вітчизняних науковців у світове наукове співтовариство; біографічні (біоісторіографічні), спрямовані на поцінування персонального внеску архівістів у розбудову архівної справи та архівознавців - у розвиток архівної науки, стимульовані зацікавленням особистістю в історії, пов'язаним зі зміною парадигми історичних досліджень; термінознавчі - з огляду на необхідність оновлення й уточнення понятійного апарату архівознавства, створення національних термінологічних архівних словників; хіміко-біологічні - зосереджені на "вічній" проблемі архівів, що полягає у розробленні оптимальних засобів і способів забезпечення збереженості архівних документів з різними видами носіїв, вивченні процесів старіння документів із різними носіями та засобів продовження строків їх зберігання, удосконаленні методів консервації та реставрації документів; інформатизація архівної справи - як відповідь на виклик часу і нагальна необхідність запровадження сучасних засобів у щоденну діяльність архівних установ. Розвитку цих напрямів досліджень, як і взагалі поступу української архівної науки, прислужилися праці Г.В.Боряка, Л.О.Драгомірової, Л.А.Дубровіної, Я.С.Калакури, І.Б.Матяш, К.Є.Новохатського, Г.В.Папакіна, Р.Я.Пирога, Н.М.Хрислової та інш.

Для поширення наукових ідей у галузі архівної справи, публікації результатів наукових досліджень в галузі теорії та методики архівознавства, документознавства, спеціальних історичних дисциплін, публікації архівних документів поряд із журналом "Архіви України" у другій половині 1990-х рр. було засновано продовжувані видання УНДІАСД: науковий щорічник "Студії з архівної справи та документознавства" (1996), археографічний щорічник "Пам'ятки" (1998), серійні видання "Історія

архівної справи: спогади, дослідження, джерела”, “Архівні та бібліографічні джерела української історичної думки” (1998), міжвідомчий науковий збірник “Архівознавство. Археографія. Джерелознавство” (1999); спеціальні видання Інституту рукопису НБУВ “Рукописна та книжкова спадщина України: археографічні дослідження унікальних архівних і бібліотечних фондів” (1993), Інституту української археографії та джерелознавства “Археографічний щорічник” (1992), “Ukrainica: архівні студії” (1997) та інш. Досить активно наукові видання створювалися архівними установами або за їхньою участю: альманах “Константи” (Херсон), журнал “Крымский архив” (Симферополь), інформаційний вісник “Архівіст” (Суми), “Праці Державного архіва Одеської області”. Заснування спеціальних архівознавчих видань як каналів професійної комунікації сприяло відновленню і продовженню традиції української архівної періодики, створеної в середині 1920-х рр. і знищеної наприкінці 1930-х рр.⁷

Поступ архівознавчої думки другої половини 1990-х рр. відображали міжнародні та всеукраїнські конференції: “Актуальні проблеми розвитку архівної справи в Україні” (1995), “Українське архівознавство: історія, сучасний стан і перспективи” (1996), “Архівна та бібліотечна справа в Україні епохи визвольних змагань” (1997), “Національна архівна спадщина: проблеми збереження” і “Архів та особа” (1999), “Архіви і краєзнавство: шляхи інтеграції” (2003). Актуалізації проблеми регіональних архівознавчих досліджень сприяли конференції, проведені у другій половині 1990-х рр. в Одесі, Полтаві, Харкові, Херсоні.

В цілому окреслені особливості всіх періодів розвитку архівознавства притаманні не лише українській архівній науці. У загальних рисах вони спільні для всіх пострадянських країн та країн колишнього соціалістичного табору. На нашу думку, продуктивним є компаративний аналіз основних періодів/етапів розвитку архівознавства в різних країнах світу з метою вивчення загальної історії архівознавства.

¹Центральний державний архів вищих органів влади та управління України. - Ф.14. - Оп.1. - Спр.256. - Арк.180.

²1947 р. “Науково-інформаційний бюлетень АУ МВС УРСР”, 1961 р. - “Науково-інформаційний бюлетень Архівного управління УРСР”, 1965 р. - науково-інформаційний бюлетень Архівного управління (з 1974 р. - Головного архівного управління) при Раді міністрів УРСР “Архіви України”, 1991 р. - науково-практичний журнал “Архіви України”.

³Бутич І.Л. Література до історії української археографії // Історичні джерела та їх використання. - Вип.3. - К., 1968. - С.161-176; Він же. Радянське архівне будівництво на Україні // Архіви України. - 1968. - №3. - С.5-13; Шевченко Ф.П. Місце та роль архівознавства серед інших спеціальних історичних дисциплін // Друга респ. наук. конф. з архівознавства та спеціальних історичних дисциплін. - К., 1965. - С.10 та інш.

⁴Мітюков О.Г. Архівне будівництво на Україні (1917-1973). - К.: Наукова думка, 1975. - 271 с.

⁵Коваленко О.Б. Модзалевський як історик України // Український історичний журнал. - 1972. - №4. - С.121-123; Он же. В.Л.Модзалевський как историк и источниковед: Дисс. ... канд. ист. наук. - К., 1979. - 223 с.

⁶Кравченко В.В. Д.И.Багалеи: научная и общественно-политическая деятельность. - Харьков: Основа, 1990. - 176 с.

⁷Ширше див.: Матяш І.Б. Українська архівна періодика 1920-1930-х рр.: історія, бібліографія, бібліометрія. - К., 1999. - 480 с.

MATYASH I.B.

Dilling with a Periodization of the Ukrainian Archival Science

There is viewed the question of the periodization of the Ukrainian archival science, there are analyzed the process of formation and features of its development at each concrete stage.

Отримано 11.09.2008